

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(32)

Ольга Заплетнюк

ЄГИПЕТ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III

У статті висвітлюються основні події царювання єгипетського фараона XVIII династії періоду Нового царства Аменхотепа III, розглянуті основні аспекти його внутрішньої та зовнішньої діяльності. Особливу увагу приділено розгляду релігійної політики царя, спрямованої на посилення культу бога Ра нарівні з державним культом бога Амона наприкінці правління Аменхотепа III.

Ключові слова: Єгипет, Аменхотеп III, фіванське жрецтво, культ, царська влада.

Аменхотеп III (близько 1389–1349 рр. до Р. Х.) був дев'ятим фараоном XVIII династії, який отримав від попередників величезну та сильну Єгипетську державу та упродовж 37 років свого правління намагався утримувати та примножувати її багатства. Він був сином Тутмоса IV (близько 1399–1389 рр. до Р. Х.) та його побічної дружини Мутемуйї. Лише при царюванні Аменхотепа III ця жінка стала носити титул «Великої царської дружини» та «матері царя», син намагався підняти її статус. Аменхотеп III, як і Хатшепсут, використовував пропаганду про своє божественне народження від Амона-Ра, який прийняв вигляд Тутмоса IV та відвідав матір майбутнього царя [1, с. 4]. У сцені божественного народження Аменхотепа III у Луксорському храмі Амон говорить: «Я надав тобі життя, стабільність та владу. Я надав тобі здоров'я та радість. О, мій кровний син, мій улюблений Небмаатра .. Я надав тобі усю владу, яку ти представляєш як цар Верхнього та Нижнього Єгипту на троні Хора» (сцена XIV з Луксорського храму – примітка автора) [2, с. 26].

На час воцаріння Аменхотепа III було приблизно 10–12 років, адже його батько правив не більше десяти років, останній достовірний запис його правління датується 7–8 роком [3, с. 25]. Аменхотепу могло бути і менше, якщо взяти до уваги, що він міг народитися не на початку правління свого батька, або став не першою дитиною в царській сім'ї. У такому випадку, він не мав би і десяти років [4, с. 2]. Вивчення мумії Аменхотепа III доводить, що фараон помер у віці 40–50 років [5, с. 17], а це підтверджує гіпотезу про його малолітство при вступі на престол Єгипту. Коронація Аменхотепа III проходила у Карнацькому храмі у Фівах під керівництвом фіванського жрецтва [6, с. 7].

При воцарінні Аменхотеп III прийняв титулатуру, яка відображала програму його царювання: ім'я Хора «Могутній бик, що з'являється у правді», Небті ім'я «Той, що затверджує закони, умиротворяє дві землі», Золотий Хор «Величний відвагою, той, що повергає азіатів», тронне ім'я «Володар істини Ра», особисте ім'я «Аменхотеп, правитель Фів» [7, с. 140–141]. Аменхотеп III полюбляв використовувати також епітети «спадкоємець Ра», «обраний Ра», «образ Ра над двома землями» [1, с. 3]. Ці епітети для єгипетських царів не були унікальними, однак Аменхотеп III використовував їх занадто часто. Близько 30-го року правління перед своїм першим хеб-седом Аменхотеп III додає до свого титулу епітет «Сліпуче сонце» [1, с. 3].

Його батько Тутмос IV в період свого недовгого правління намагався протиставити Амону, який на той час був головним богом держави, культ сонячного бога Ра. Саме Ра фараон був «зобов'язаний» своїм сходженням на престол Єгипту. Цьому присвячена була «Стела сну», яку Тутмос IV встановив між лапами Сфінкса у Гізі. У верхній частині стели зображена сцена підношення Тутмоса IV богу Хармакісу в образі сфінкса. У тексті стели батьком фараона називається не Амон, як зазвичай, а Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який наснився майбутньому царю і обіцяв престол, якщо той очистить від піску статую сфінкса: «Подивись на мене! Побач мене, мій син, Тутмос! Я твій батько Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який віддасть тобі своє царство на землі. Ти надінеш білу та червону корони як наслідний царевич, вся країна буде належати тобі. Ти будеш моїм захисником» [8, с. 321]. Тутмос, який був одним з багатьох синів Аменхотепа II і не вважався спадкоємцем, послухав бога, очистив сфінкса і невдовзі посів престол під іменем Тутмоса IV.

Однак, окрім міфічних елементів, стела несе важливу ідеологічну інформацію. Батьком правлячого фараона оголошується не Амон, а Атум, творець всесвіту, представлений в образі Хармакіса (бога сонця в образі сфінкса, який ототожнювався з Хорахті). Тутмос IV проголошує свого покровителя, за яким стояло жрецтво Геліополя [11, с. 45]. З тексту «Стели сну» можна зробити висновок про натягнуті відносини між фіванським жрецтвом та фараоном, який

намагатиметься обмежити їхню владу, посилюючи культ іншого бога. За Тутмоса IV та його наступника Аменхотепа III жерці Амона не посідали більше важливих державних посад.

На 5-ому році правління Аменхотеп III здійснив вдалу військову кампанію проти повстанців у Куші. Свою перемогу він записав на кам'яних стелах в Асуані та острові Саї в Судані. Фараон вводить систему розповсюдження інформації на скарабейках, яких сьогодні збереглася значна кількість, їх знаходять від Сирії – до Судану [1, с. 10–12]. Значних військових кампаній в часи правління Аменхотепа III не було, однак фараон вів активну зовнішню політику. Усі правителі вільних держав поділялися на «великих царів» та «малих царів». Між дітьми «великих царів» укладалися міжнародні шлюби, один одного називали у листах «братами». «Малі царі» були васалами і шлюби з нащадками «великих царів» не траплялися. При Аменхотепі III «великими царями» були правителі Вавилону, Мітанні, хоча і вони не вважалися повноцінно рівними з єгипетським царем, який домінував у регіоні. Найближче з усіх до Аменхотепа III був молодий цар Мітанні Тушратта II, брат дружини фараона Гілухепа [9, с. 42].

На той час в Єгипті вже існувала регулярна царська армія, окремі загони підтримували лад на залежних територіях. Південними землями, до яких входили Нубія та Куш, керував царський намісник, який слідкував за регулярним постачанням каменю, худоби та дерева з Куша, золота та рабів з Нубії. Північні території, до яких входили держави Сирії та Ханаану, були підконтрольні Єгипту за принципом васалітету. Правителі великих міст, таких, як Хацор, Дамаск, Тір та Катан, як і раніше, звеличують себе «царями». На васальних територіях адміністративне управління залишалося в руках місцевих правителів. Царі Ханаану зберегли невеликий набір рекрутів та могли вести торгівлю з сусідами, а також виплачували данину єгипетському царю. Правителі залежних територій приносили клятву бути лояльними та не бунтувати, ця клятва була як обіцянка. Використовуючи своє тронне ім'я, кожен новий фараон фіксував клятву васального правителя заново, адже вона була персональною, а не державною. При Аменхотепі III продовжувалася традиція виховання спадкоємців тронів васальних держав при єгипетському дворі. Однак, такі правителі, які отримали освіту при дворі фараона і розмовляли лише єгипетською мовою, частіше за все, не сприймалися власним народом і виганялися [9, с. 25].

Палестина та Сирія були розділені на області в залежності від їх географічного розташування. Кожна область підкорялася управителю, так званому «наглядачу північних держав», які прибували з Єгипту у головні обласні міста, такі, як Газа, Мегіддо, Куміді, Голан та Уллаза. Управителів супроводжували невеликі загони писців та лучників (50–200 загонів). Ці «наглядачі держав» збирали данину та податки: з долини Ездзелон поставляли пшеницю, вино та масло з південної Палестини, мідь везли з Кіпру. Для Сирії обов'язковою квотою були зброя та колісниця, а також сирійські вази. Управителі також слідкували за виконанням волі фараона та політичною ситуацією в регіоні, і кожен рік здійснювали об'їзд провінцій [9, с. 26]. У Дельті зосереджувалася значна кількість сирійських купців. Згодом ханаанці займають пости у жрецтві, на царській службі при дворі, виступають на міжнародній арені від Єгипту, деякі служать в єгипетській армії [9, с. 27–28].

У період Нового царства від правління Яхмоса I культивувався образ царя-спортсмена, як правителя могутньої держави, якою став Єгипет у цей період. При Тутмосі III описувалась сила фараона у війні та на полюванні. Цю традицію намагався продовжувати і Аменхотеп III, хоча його зображення розходяться з реальністю, яку демонструє його мумія. Однак, пропаганда фізично красивого та сильного правителя традиційно підтримувалася [9, с. 30].

Аменхотеп III розпочав будівельний бум на 2-ому році свого правління. Були збудовані храм Тота в Гермополі, храм Хнума в Елефантіні, святилище «Небмаатра – правителя Нубії» в Солебі та інших провінціях. У другій декаді свого правління з початком будівельних робіт в Фівах Аменхотеп III створює статуї самого себе в образі богів: Амона, Ра, Хора, Монту та інших. Також він розпочав багатовікову традицію зображення богів з обличчям правлячого фараона [6, с. 54].

Аменхотеп III намагався зміцнити царську владу шляхом обожнення персони фараона. Причиною цьому могло слугувати посилення впливу фіванського жрецтва на фараона. У своїй ідеології Аменхотеп III був не просто царем, а «царем царів», або навіть «Ра царів». Один з титулів фараона був «прекрасний бог», який зустрічався досить часто, і був непригаманий його попередникам. Доктриною нової будівельної програми Аменхотепа III в Фівах стало посилення сонячної ідеології і відтворення небесного володарювання на землі у сонячних храмах. Центральною фігурою мав стати сам Аменхотеп III, але не як син сонця, а як саме сонце. Навіть васальні правителі називали фараона небесним соколом [6, с. 122].

Фараони Нового царства офіційно мали резиденцію в Мемфісі, а Фіви навідували у разі значних державних свят. Аменхотеп III народився в Мемфісі і перші 20 років свого правління проживав зі своїм оточенням у Мемфісі. Потім він перебрався до Фів і останні роки свого правління розгорнув у Фівах будівельну кампанію. Зокрема, були збудовані палаци, храми Монту та Мут, храм Амона в Луксорі, при якому створили «сонячний двір». За Аменхотепа III була створена алея

сфінксів, також збудований комплекс з портом для торгових кораблів. Аменхотеп III розпочав будівництво третього пілону в Карнацькому храмі Амона, який був завершений вже при його сині. Також при Аменхотепі III розпочато будівництво воріт та десятого пілону, яке завершено при Хоремхебі [10, с. 59]. Фараон збудував величезний палацовий комплекс в Малькаті, який використовувався як місце проведення святкування хеб-седу, там був храм Амону та спеціальний зал для проведення святкувань.

Аменхотеп III вже на другому році свого правління одружився з Тією, яка отримала титул «Великої царської дружини». Ця подія записана на скарабеї (BM EA 37.475E), у тексті якого також згадуються ім'я батьків Тії – Юйа та Туйа. Згадування імен батьків молодій цариці при тому, що вони не були царської крові, говорить про їх значний вплив при дворі, який не зменшувався навіть на 10 році правління Аменхотепа III, коли він одружився з мітаннійською царівною Гілухепою [11, с. 55]. Про Юйю та Туйю ми знаємо багато через те, що у 1905 р. Т. Девіс відкрив їхню спільну гробницю, яка залишилася недоторканою.

Юйа носив жрецький титул «Божественний батько», який надавався лише значним чиновникам та візірам, а це означало, що персона була наближена до царя. Серед інших титулів Юйі були і «Керуючий царською колісницею», «жрець Міна» та «наглядач за стадами Міна, володаря Ахміма». Через те, що ім'я Юйа має багато вимов, припускають, що він був іноземцем, або, принаймні, його родичі були не єгиптянами. А. Вейгалл вважав, що Юйа міг бути сирийцем зі світлим волоссям [12, с. 28]. Його дружина Туйа була, скоріш за все, єгиптянкою, і носила титули «мати Великої царської дружини», «жриця Амона».

Цариця Тія посідала значне місце в політичному житті держави, завжди зображувалася біля свого чоловіка Аменхотепа III у статуях, на рельєфах храмів, стелах, прикрасах та скарабеях, які використовувалися у часи Аменхотепа III як засоби розповсюдження інформації. У храмі в Північному Судані, збудованому її чоловіком, Тія відтворена в образі богині Хатхор. Цариця часто носила божественні регалії та навіть зображувалася у вигляді сфінкса, який завжди слугував образом лише царів. На 11-ому році правління для укріплення стосунків з державою Мітанні Аменхотеп III узяв в дружини сестру царя Мітанні Тушратта II царівну Гілухепу, яка прибула до єгипетського двору у супроводі 317 жінок. Згодом до гарему Аменхотепа III потрапила і дочка Шутарна II – Тадухепа з 270 служницями та 30 слугами [11, с. 56]. Однак, жодна з побічних дружин Аменхотепа III не мала такого впливу при дворі, як могутня цариця Тія.

У Тії та Аменхотепа III народилося чотири доньки: Сітамон, Хунуттанеб, Ісіда та Небтах. На колосальній статуйі у єгипетському музеї в Каїрі (Cairo GM 610) зображений Аменхотеп III, якого обіймає цариця Тія, а біля них стоять три їх доньки. Також у царського подружжя було два сина: Тутмос та Аменхотеп. Деякі вчені вважають, що їхнім молодшим сином був також Семнехкара [13, с. 39]. Однак, на пам'ятниках того часу майже не знаходимо зображення царських синів, тоді як царівни з'являються часто. Це пов'язано із загальною тенденцією не зображувати царевичів. Упродовж IV династії сини та онуки фараонів займали найвищі посади в державі, однак надалі вони ставали повністю «невидимі» для історії. Лише в часи правління XVIII династії нам відомо, що Тутмос I надав своєму старшому сину Аменхотепу високий військовий титул, спадкоємець Тутмоса III Аменхотеп отримав посаду наглядача за стадами на 24-му році правління свого батька. Інший царський син обіймав посаду жерця Птаха в часи правління батька Тутмоса III та брата Аменхотепа II. Син Тутмоса IV Яхмос був верховним жерцем у Геліополі. Цікаво, що жоден з царевичів не обіймав посаду жерця бога Амона [13, с. 6]. Можливо, тенденція приховувати та не зображувати спадкоємців престолу на офіційних пам'ятниках була пов'язана з великою дитячою смертністю в царських родинах, їх намагалися оберігати та не демонструвати у якості наслідних царевичів, відправляючи їх служити у храми під протекцію богів.

Тридцять річниця правління фараона Аменхотепа III була відзначена традиційним святкуванням хеб-седу у Фівах, для проведення якого були збудовані спеціальні споруди та створена значна кількість статуй фараона та богів. Також була змінена іконографія царя, замість традиційного образу, фараон подається з дитячими рисами обличчя: повні щоки, збільшені очі та губи, зменшений ніс та вуха; в одязі домінує сонячна атрибутика. В період першого святкування хеб-седу Аменхотеп III починає використовувати ім'я «Небмаатра – Сліпуче Сонце» [10, с. 53]. У написі заупокійного храму Аменхотепа III він звеличується як: «Образ Ра зі сліпучим обличчям, що являється як Атон» [2, с. 26]. Метою проведення хеб-седу було не тільки офіційне затвердження Аменхотепа III на троні, але й його обожнення [14, с. 63–64], яке визначалося єднанням фараона з сонцем, як його реінкарнацією на землі. Р. Джонсон вважав, що в останні роки свого правління Аменхотеп III, ідентифікуючи себе як сонячний диск Ра-Хорахті, міг піддатися впливу свого сина Аменхотепа [15, с. 89–90]. Таким чином, вчений вважає, що святкування першого хеб-седу Аменхотепом IV було шануванням божественності свого батька, за його словами Атон та Аменхотеп III – це одне і те саме божество [15, с. 91]. Цариця Тія також була вшанована, вона

з'являється в образі богинь Хатхор та Тефнут, а також в образі сфінкса, який знищує ворогів [10, с. 54]. Ще два свята хеб-сед проведено Аменхотепом III відповідно на 34-ому та 37-ому роках його правління. Останнім роком правління Аменхотепа III є 38-й рік, на якому фараон помер і був похований у підготовленій для нього гробниці (KV22). Цариця Тія пережила свого чоловіка більше, ніж на 12 років, і продовжувала впливати на політику свого сина Ехнатона.

Таким чином, своїм довгим правлінням фараон Аменхотеп III намагався посилити владу фараона в державі та ознаменував це грандіозними будівельними програмами по всій державі. Єгипет в часи Аменхотепа III не вів завойовницьких війн, проте дипломатична діяльність досягла величезного розмаху. Незважаючи на те, що головним єгипетським богом залишався Амон, деякі дослідники вважають, що в останні роки правління Аменхотепа III почав укріплюватися культ сонячного диску Атона на противагу Фіванському пантеону. Центром сонячного культу мав стати сам фараон, який тепер виступав не просто як син сонця, а в ролі самого сонця – «Небмаатра – Сліпуче Сонце». На рельєфах храму в Солебі є зображення Аменхотепа III та Аменхотепа IV, які поклоняються Небмаатра, тоді як цариця Тія предстає в образі богині Хатхор – консорта бога Ра. Можливо, вже в період правління Аменхотепа III особливо гостро відчувалося протистояння царської та жрецької влади, хоча будь-яких радикальних дій фараон не вчиняв.

Список використаних джерел

1. Berman M. Overview of Amenhotep III and His Reign / M. Berman / Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 1–27.
2. Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt / W. Murnane. – Atlanta, Georgia, 1995. – 289 p.
3. Bryan B. M. The Reign of Thutmose IV / B. M. Bryan. – London, 1991. – 390 p.
4. Vandersleyen C. The Sculpture in the Round of Amenhotep III: Types and Purposes / C. Vandersleyen // The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis / Ed. by L. M. Berman. – Cleveland – Bloomington. – P. 1–8.
5. Smith G. E. The Royal Mummies. Catalogue General Antiquites Egyptiennes du Musee du Caire / G. E. Smith. – Cairo, 1912. – 119 p.
6. Kozloff A. Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh / A. Kozloff. – Cambridge, 2012. – 370 p.
7. Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – Mainz, 1999. – 316 s.
8. Breasted J. H. Ancient Records of Egypt. Historical documents / J. H. Breasted. – Vol. II: The Eighteenth Dynasty. – Chicago, 1906. – 428 p.
9. Redford B. D. Akhenaton. The Heretic King / B. D. Redford. – Princeton – New Jersey, 1987. – 254 p.
10. Dodson A. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy / A. Dodson. – Cairo, 2014. – 257 p.
11. Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet / N. Reeves. – London, 2005. – P. 55.
12. Weigall A. The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt / A. Weigall – London, 1922. – 314 p.
13. Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation / A. Dodson. – Cairo, 2009. – 207 p.
14. Bickel S. Aspects et fonctions de la deification d'Amenhotep III / S. Bickel // BIFAO. – 2002. – T. 102. – P. 63–90.
15. Johnson W. R. Monuments and Monumental art under Amenhotep III: Evolution and Meaning / W. R. Johnson // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 63–94.

Ольга Заплетнюк

ЕГИПЕТ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III

В статье освещаются основные события царствования египетского фараона XVIII династии периода Нового царства Аменхотепа III, рассмотрены основные аспекты его внутренней и внешней деятельности. Особое внимание уделено рассмотрению религиозной политики царя, направленной на усиление культа бога Ра наравне с государственным культом бога Амона в конце правления Аменхотепа III.

Ключевые слова: Египет, Аменхотеп III, фиванское жречество, культ, царская власть.

Olga Zapletniuk

EGYPT DURING THE REIGN OF AMENHOTEP III

The article is devoted to the main events of the reign of the Egyptian pharaoh Amenhotep III, the 9th ruler of the XVIII Dynasty, especially to the main aspects of his domestic politics and international relations. The major attention is paid to the king's religious policy. Amenhotep III tried to strengthen the cult of the sun god Ra at the end of his reign, as opposed to the cult of the main Egyptian god Amun.

Key words: Egypt, Amenhotep III, Theban priesthood, cult, royal power.